

Hugh, P. "Financial Development and Economic Growth in Underdeveloped Countries". *Economic Development and Cultural Change*. 1966. <https://www.jstor.org/stable/1152568?seq=1>

Lomachynska, I., Yakubovskiy, S., and Plets, I. "Dynamics of Austrian foreign direct investment and their influence on the national economy". *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 4, no. 5 (2018): 167-174.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-167-174>

Paun, C. V. et al. "The Impact of Financial Sector Development and Sophistication on Sustainable Economic Growth". *Sustainability*, vol. 11, no. 6 (2019): 1-21. DOI: 10.3390/su11061713

UNCTAD Statistics. <https://unctad.org/en/Pages/statistics.aspx>

Yakubovskiy, S., Rodionova, T., and Derkach, T. "Impact of Foreign Investment Income on External Positions of Emerging Markets Economies". *Journal Transition Studies Review*, vol. 26, no. 1 (2019): 81-91.

DOI: <https://doi.org/10.14665/1614-4007-26-1-005>

УДК 330.341:336.5:338.45

JEL: L52; L65; O14; O32

ЕНДОГЕНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРЕЗ РОЗБУДОВУ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ ФАРМАЦЕВТИЧНИХ ВИРОБНИЦТВ: ДОСВІД ЄВРОПИ, УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

©2020 САЛІХОВА О. Б., ГОНЧАРЕНКО Д. О.

УДК 330.341:336.5:338.45

JEL: L52; L65; O14; O32

Саліхова О. Б., Гончаренко Д. О. Ендогенізація економічного розвитку через розбудову високотехнологічних фармацевтичних виробництв: досвід Європи, уроки для України

Розбудова національних фармацевтичних виробництв – це не лише вирішення питання здоров'я нації, зниження навантаження на пенсійні системи та системи медичного обслуговування, а й збереження існуючої зайнятості та започаткування нових робочих місць, науковий та інноваційний розвиток, зменшення залежності від імпорту, створення високої доданої вартості та прискорення економічного зростання. Метою статті є узагальнення особливостей форм та інструментів державної допомоги компаніям фармацевтичної індустрії в Європі, обґрунтування можливості імплементації кращих практик в Україні та визначення ключових орієнтирів державної політики щодо інноваційного розвитку національних виробників фармацевтичної продукції та зменшення впливу екзогенних факторів на економічне зростання. Встановлено, що виробники фармацевтичної продукції в країнах ЄС отримують фінансову допомогу здебільшого через регіональні та горизонтальні механізми, які уряди країн застосовують у контексті визначених на національному рівні технологічних, інноваційних і промислових пріоритетів. Обґрунтовано, що одним із найбільш розповсюджених горизонтальних механізмів сприяння розбудові фармацевтичних виробництв в ЄС є допомога господарюючим суб'єктам на дослідження, розробки та інновації. Розглянуто систему публічних закупівель як один із інструментів підтримки та захисту національних фармацевтичних виробників. Надано рекомендації для України, реалізація яких дозволить прискорити ендогенізацію економічного розвитку через розбудову національних високотехнологічних фармацевтичних виробництв і суміжних секторів економіки.

Ключові слова: державна допомога, публічні закупівлі, інновації, фармацевтичне виробництво, розвиток.

DOI:

Бібл.: 27.

Саліхова Олена Борисівна – доктор економічних наук, провідний науковий співробітник відділу моделювання та прогнозування економічного розвитку, Інститут економіки та прогнозування НАН України (вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна)

E-mail: salikhova_elena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7669-6601>

Гончаренко Дар'я Олегівна – головний спеціаліст відділу базових галузей головного управління галузей промисловості директорату промислової політики та стимулювання розвитку регіонів, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (вул. М. Грушевського, 12/2, Київ, 01008, Україна)

E-mail: dp170292ddo@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4937-2596>

УДК 330.341:336.5:338.45

JEL: L52; L65; O14; O32

Саліхова Е. Б., Гончаренко Д. О. Эндогенизация экономического развития через развитие высокотехнологичных фармацевтических производств: опыт Европы, уроки для Украины

Развитие национальных фармацевтических производств – это не только решение вопроса здоровья нации, снижение нагрузки на пенсионные системы и системы медицинского обслуживания, но и сохранение существующей занятости и появление новых рабочих мест, научное и инновационное развитие, уменьшение зависимости от импорта, создание высокой добавленной стоимости и ускорение экономического роста. Целью статьи является обобщение особенностей форм и инструментов государственной помощи компаниям фармацевтической индустрии в Европе, обоснование возможности имплементации лучших практик в Украине и определение ключевых ориентиров государственной политики по инновационному развитию национальных производителей фармацевтической продукции и уменьшению влияния экзогенных факторов на экономический рост. Установлено, что производители фармацевтической продукции в странах ЕС получают финансовую помощь в основном через региональные и горизонтальные механизмы, которые правительства стран применяют в контексте определенных на национальном уровне технологических, инновационных и промышленных приоритетов. Обосновано, что одним из самых распространенных горизонтальных механизмов содействия развитию фармацевтических производств в ЕС является помощь хозяйствующим субъектам на исследования, разработки и инновации. Рассмотрена система публичных закупок как один из инструментов поддержки и защиты фармацевтических производителей. Даны рекомендации для Украины, реализация которых позволит ускорить эндогенизацию экономического развития посредством развития национальных высокотехнологичных фармацевтических производств и смежных секторов экономики.

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

ЕКОНОМІКА

Ключевые слова: государственная помощь, публичные закупки, инновации, фармацевтическое производство, развитие.

Библ.: 27.

Салихова Елена Борисовна – доктор экономических наук, ведущий научный сотрудник отдела моделирования и прогнозирования экономического развития, Институт экономики и прогнозирования НАН Украины (ул. Панаса Мирного, 26, Киев, 01011, Украина)

E-mail: salikhova_elena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7669-6601>

Гончаренко Дарья Олеговна – главный специалист отдела базовых отраслей главного управления отраслей промышленности директората промышленной политики и стимулирования развития регионов, Министерство развития экономики, торговли и сельского хозяйства Украины (ул. М. Грушевского, 12/2, Киев, 01008, Украина)

E-mail: dp170292ddo@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4937-2596>

UDC 330.341:336.5:338.45

JEL: L52; L65; O14; O32

Salikhova E. B., Honcharenko D. O. Endogenization of Economic Development through the Development of High-Tech Pharmaceutical Industries: Europe's Experience, Lessons for Ukraine

The development of national pharmaceutical industries is not only a solution to the nation's health, reducing the burden on pension systems and health care systems, but also the preservation of existing employment and the emergence of new jobs, scientific and innovative development, reduced dependence on imports, high value added activity and accelerated economic growth. The article is aimed at generalizing the features of forms and instruments of government assistance to the companies of pharmaceutical sector in Europe, substantiating the possibility of implementing best practices in Ukraine, defining the key guidelines of the State policy on the innovative development of the national pharmaceutical manufacturers and reducing the impact of exogenous factors on economic growth. It is determined that the pharmaceutical manufacturers in the EU countries receive financial assistance mainly through regional and horizontal mechanisms that national governments apply in the context of the technological, innovative and industrial priorities that are defined at the national level. It is substantiated that one of the most common horizontal mechanisms to facilitate the development of pharmaceutical industries in the EU is providing aids to economic entities in terms of their research, develop and innovation activities. The public procurement system is considered as one of the instruments to support and protect pharmaceutical manufacturers. Recommendations for Ukraine have been given, the implementation of which will accelerate the endogenization of economic development through the development of national high-tech pharmaceutical industries and related sectors of the economy.

Keywords: government assistance, public procurement, innovation, pharmaceutical production, development.

Bibl.: 27.

Salikhova Elena B. – D. Sc. (Economics), Leading Researcher of the Department of Modeling and Forecasting of Economic Development, Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine (26 Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine)

E-mail: salikhova_elena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7669-6601>

Honcharenko Daria O. – Chief Specialist of the Department of Basic Industries of the Main Directorate of Industries of the Directorate of Industrial Policy and Promotion of Regional Development, Ministry for Development of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine (12/2 M. Hrushevskoho Str., Kyiv, 01008, Ukraine)

E-mail: dp170292ddo@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4937-2596>

Для урядів європейських країн розбудова фармацевтичних виробництв – це не лише вирішення питання здоров'я нації, зниження навантаження на пенсійні системи та системи медичного обслуговування, а й збереження існуючої зайнятості, започаткування нових робочих місць, зменшення залежності від імпорту, створення високої доданої вартості та зростання доходів домогосподарств. У документі «Фармацевтична промисловість: стратегічний сектор європейської економіки» зазначається, що фармацевтика є однією з перлин індустрії регіону, яка має надзвичайно важливе значення для економічного зростання, торгівлі та науки [1]. Аби прискорити темпи зростання, Європейська рада в березні 2019 р. ухвалила резолюцію, що вказує на необхідність рішучої промислової політики (*assertive industrial policy*), яка дозволить Євросоюзу залишатися сильним [2].

Постановка проблеми. Новообрана президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен, відкриваючи «політичний сезон» 2019–2024 рр., у «Порядку денному для Європи» зазначила, що вкрай необхідно надати нові можливості для інновацій, створення ро-

бочих місць і посилення конкурентних переваг індустрії [3]. У контексті цієї настанови президентка звернулася до Комісара ЄС з питань охорони здоров'я з проханням знайти способи допомогти забезпечити Європу доступними ліками для задоволення потреб громадян і при цьому підтримати європейську фармацевтичну галузь, аби вона залишалася новатором і світовим лідером [4].

Як показало дослідження [5], керівництво Євросоюзу та уряди союзних країн вже багато років підтримують національних високотехнологічних виробників і, зокрема, фармацевтичної продукції.

У працях учених-економістів Ю. Стюарта, С. Цемнолонскіса, О. Булана, Д. Чернікова, А. Крисоватого, Т. Кошук, М. Ватаговича розглядаються механізми державної допомоги суб'єктам господарювання. Водночас питання системних заходів урядів європейських країн щодо піднесення фармацевтичних виробництв і використання цього досвіду в Україні залишаються недостатньо розробленими.

Метою дослідження є узагальнення особливостей форм та інструментів державної допомоги

компаніям фармацевтичної індустрії в Європі, обґрунтування можливості імплементації кращих практик в Україні та визначення ключових орієнтирів державної політики щодо інноваційного розвитку національних виробників фармацевтичної продукції та зменшення впливу екзогенних факторів на економічне зростання.

Нормативно-правовим підґрунтям для запровадження допомоги, сумісної з принципами внутрішнього ринку ЄС, є Регламент, ухвалений Європейською комісією у 2014 р. [6]. Наведені механізми можна агрегувати в 4 групи: регіональна; горизонтальна (сюди включено допомогу для: МСП, порятунок і реструктуризацію підприємств у скрутному становищі, професійну підготовку працівників, охорону навколишнього середовища, дослідження, розробки та інновації тощо); галузева та De minimis допомога (асигнування у розмірі до 200 тис. євро, що можуть надаватися будь-якому бізнесу протягом трирічного періоду).

Виробники фармацевтичної продукції в країнах ЄС отримують допомогу здебільшого через регіональні та горизонтальні механізми. Така допомога надається в контексті визначених технологічних, інноваційних і промислових пріоритетів.

Зокрема, Німеччина, де фармацевтика відіграє значну роль в економіці, з 2006 р. і дотепер реалізує «Стратегію високих технологій» [7], де «відкриття нових ліків» визначено серед пріоритетів. Для їх досягнення у 2018 р. федеральним урядом було асигновано 6,44 млрд євро (2017 р. – 6,14 млрд євро). У 2019 р. Федеральне міністерство економіки та енергетики почало реалізацію «Національної промислової стратегії 2030. Стратегічні керівні принципи для німецької та європейської промислової політики» [8], де хімічна, включаючи фармацевтичну, промисловість також є пріоритетом.

Одним із найбільш розповсюджених механізмів сприяння розбудові фармацевтичних виробництв є допомога на дослідження, розробки та інновації. Як зазначено в роботі [9], Єврокомісія на користь поширення цього механізму наводить такі аргументи:

- ✦ *по-перше*, метою науково-технічної політики ЄС, відповідно до Статті 179 Договору, є зміцнення науково-технологічного базису та створення сприятливих умов для розвитку конкурентоспроможності, у тому числі промисловості;
- ✦ *по-друге*, Стратегією «Європа 2020» визначено, що дослідження і розробки (ДіР) та інновації є ключовим фактором досягнення цілей розумного, сталого та всеосяжного зростання.

Згідно з Регламентом [6] державна допомога на ДіР та інновації спрямовується для відшкодування суб'єктам господарювання витрат, пов'язаних із зазначеною діяльністю, зокрема витрат на реалізацію

проектів з: фундаментальних досліджень (*fundamental research*), промислових досліджень (*industrial research*), експериментальних розробок (*experimental development*), а також на організацію досліджень та поширення знань (*research and knowledge-dissemination organization*). Допомога може покривати вартість обладнання; витрати на будівлі та землю, які використовуються для реалізації проекту; витрати на патенти, на консультаційні послуги тощо.

На практиці уряди країн надають таку допомогу суб'єктам господарювання як на національному, так і на регіональному рівні.

Наприклад, у Німеччині для полегшення доступу МСП до фінансування ДіР Федеральне міністерство освіти і науки започаткувало загальнодержавну Програму «Інноваційні МСП» (*KMU-innovative*), у рамках якої у 2007 р. було створено окремих напрям для розвитку біотехнологій – «*KMU-innovative: Biotechnologie-BioChance*», серед ключових бенефіціарів якої – фармацевтичні компанії. За 10 років підтримку отримали близько 260 індивідуальних і спільних дослідницьких проектів, на реалізацію яких спрямована допомога в розмірі 230 млн євро [10].

Зразком підтримки технологічного розвитку фармацевтичних виробників на регіональному рівні є Баварська програма з просування проектів досліджень і розробок в галузі біотехнологій та генної інженерії (*Forschungsprogramm «Bio- und Gentechnologie» – BayBIO*). Уряд Баварії за згоди Єврокомісії запустив її ще у 1999 р. Програма фінансується з бюджету Баварії та керується Баварським міністерством економіки, регіонального розвитку та енергетики. BayBIO підтримує лише спільні проекти, які реалізуються в щільній співпраці бізнесу та дослідницьких установ. Успіх програми спонукав до її пролонгації [11]. Бюджет програми становив 6 млн євро на рік. Для науково-дослідних проектів інтенсивність державної допомоги була на рівні 50% для фундаментальних і промислових досліджень та на рівні 35% (25% + 10% надбавка для МСП) – для експериментальних розробок. З огляду на досягнення в ході реалізації програми, у 2014 р. скоригували напрями фінансування: покриття видатків на фундаментальні дослідження вже на передбачено, а на промислові дослідження держава надає допомогу в розмірі 50% вартості, на експериментальні – 35% (25% + 10% надбавка до МСП), техніко-економічне обґрунтування – 50%, інноваційна допомога для МСП – 50% [12]. Зараз щорічний бюджет програми становить 2,3 млн євро. Допомога надається у вигляді прямого гранту або/та субсидії на процентну ставку. Серед ключових бенефіціарів – фармацевтичні компанії з обов'язковим розташуванням чи постійним представництвом у Баварії, які реалізують проекти в галузі технології біологічних процесів, технічних ферментів і біокатализаторів, нових біоматеріалів тощо.

Поряд з програмами підтримки досліджень діють програми підтримки інновацій.

На федеральному рівні ще у 2008 р. було запущено «Центральну інноваційну програму для МСП» (*Zentrales Innovationsprogramm Mittelstand – ZIM*) [5]. З того часу за допомогою грантів уряд підтримує більше 3000 проектів, у т. ч. у сфері фармацевтики. У 2020 р. почався новий етап програми з річним бюджетом 555 млн євро [13]. Допомога покриває до 50% видатків МСП на проект, а тим, де зайнято менше 50 осіб, держава компенсує близько 75% витрат.

Ше одним важливим механізмом підтримки фармацевтичних виробництв є регіональна інвестиційна допомога [6]. Вона надається, як правило, для початкових інвестицій (*initial investment*) і, зокрема, інвестицій на користь нової економічної діяльності (*initial investment in favor of new economic activity*). Мова йде про капіталовкладення в матеріальні та нематеріальні активи, пов'язані з розширенням можливостей існуючого підприємства, диверсифікацією його продукції або змінами загального виробничого процесу, а також в активи, пов'язані зі створенням нового підприємства або диверсифікацією його діяльності.

Тут уряд Німеччини так само займає активні позиції. Федеральне міністерство економіки та енергетики надає інвестиційну допомогу галузевим компаніям (так званій комерційній економіці – *gewerbliche Wirtschaft*) у рамках реалізації програми «Покращення регіональної економічної структури» (GRW). Її бюджет на 2020 р. становить 600 млн євро (стільки ж було минулого року) [14].

Програма GRW була запущена ще в 1969 р. як відповідь на падіння ГМК у Західній Німеччині. У 1998 р. її інструменти були скориговані (це – прямі субсидії, субсидії на відсоткову ставку та надання гарантій) і визначено нові пріоритети – інвестиційне сприяння промисловості в частині будівництва, розширення, перетворення або раціоналізації бізнесу та посилення конкурентоспроможності компаній. У період з 1995 по 2014 рр. загальне фінансування в рамках GRW становило близько 41 млрд євро (з федерального та земельних бюджетів), з яких близько 70% спрямовано як співінвестиції комерційній економіці. У цій програмі акцент зроблено на великі компанії (більш ніж 250 співробітників і річним оборотом понад 50 млн євро). З 2000 р. такі фірми отримали 48% наданих інвестиційних грантів. Це обумовлено тим, що великі компанії відіграють ключову структуруючу роль у регіональній економіці та на ринку праці, а також здатні взяти на себе ризики проведення ДІР, створення нових брендів і виведення на ринок інноваційних продуктів [15]. У 2014 р. стартував черговий етап програми, який триватиме до кінця 2020 р.

У рамках GRW найактивнішими в частині підтримки фармацевтичної промисловості на місцевому

рівні є Берлін, Саксонія-Ангальт і Тюрінгія. Найпотужнішим є Берлін, який продукує 14% фармацевтичних товарів Німеччини. Там розташована компанія Berlin-Chemie – одна з «великої четвірки», до якої належать також Bayer, Pfizer та SanofiAventis. Компанією з 1992 р. володіє італійська Menarini Group, яка на виробничих майданчиках в Адлерсхофі та Бриці в Берліні продукує тверді лікарські форми, рідини, супозиторії, а також розчини для інфузій. Ці виробничі потужності повністю модернізовані за вищими технологічними стандартами завдяки отриманій допомозі в рамках програми GRW. У 2016 р. у Berlin-Chemie AG завершився черговий проект із розвитку виробництва вартістю 9,7 млн євро, який за допомогою GRW дозволив збільшити робочі місця до 903.

У землі Саксонія-Ангальт на підтримку виробників фармацевтичної продукції протягом 2010–2014 рр. у рамках GRW було інвестовано 219,5 млн євро, 39 млн євро було надано бізнесу у вигляді грантів на реалізацію 15 проектів. У землі Тюрінгія в зазначений період було профінансовано 7 проектів, загальне інвестування – 166,1 млн євро, з яких гранти склали 30,6 млн євро.

У звіті «Значущість та ефективність стимулювання великих підприємств за рахунок промислової інвестиційної субсидії в рамках спільного завдання «Поліпшення регіональної економічної структури» [16] зазначається, що за підсумками 10 років реалізації програми GRW у дотаційних компаніях кількість робочих місць зростала на 3,3% у рік, а з урахуванням «суміжників» – зайнятість збільшилася на 9%. Дотації мали значний «ефект залучення» (*crowding in effect*), але він залежав від розміру бенефіціарів: 1 євро з бюджету великим, орієнтованим на експорт компаніям стимулювало їх інвестувати в розвиток близько 7 євро; для невеликих компаній співвідношення становило 1: 4.

Слід зазначити, що поряд із «класичними» механізмами допомоги Німеччина використовує й «особливі» підходи у критичних ситуаціях. Так, щоб тримати під контролем додаткові витрати на лікарські засоби після світової фінансової кризи, парламент країни ухвалив рішення «заморозити» ціни на рівні 2009 р. Було введено обов'язкову знижку для виробників у розмірі 16% на деякі фармацевтичні препарати, що відпускаються за рецептом, які були продані державним медичним фондам і приватним медичним страховим компаніям у період з 1 серпня 2010 р. по 31 грудня 2013 р. [17]. З 1 квітня 2014 р. для захищених патентом ліків без фіксованої суми знижки скоротили до 7% від продажної ціни фармацевтичної компанії; для ліків без патенту з тим самим активним інгредієнтом – до 6%.

Проте, запроваджуючи знижки, уряд Німеччини подбав і про компенсації для тих фармацевтичних виробників, чия фінансова життєздатність у резуль-

таті обов'язкової знижки виявилася під загрозою. Європейська комісія дала згоду на захід «Передбачена допомога німецьким фармацевтичним компаніям, що мають фінансові труднощі через надання знижок» (*Herstellerrabatt bei Pharmaunternehmen*) з 2015 по 2018 рр. у розмірі 20,7 млн євро [18].

Розглядаючи цей випадок допомоги, Комісія визнала, що він відповідає статті 107 (3) (с) Договору про функціонування Європейського Союзу, яка передбачає, що «допомога для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних зон, де така допомога не робить негативного впливу на торгові умови в тій мірі, в якій це суперечить загальним інтересам», констатувавши, що така допомога є сумісною з внутрішнім ринком, адже має на меті задоволення суспільних інтересів, а саме: скорочення витрат на охорону здоров'я. Це рішення є позитивним сигналом для країн, що бажають створити аналогічні механізми захисту і споживачів, і виробників. Воно також показує, що можна об'єднати скорочення державних витрат на охорону здоров'я, не піддаючи небезпеці національну фармацевтичну промисловість [19].

Федеральне міністерство охорони здоров'я Німеччини офіційно заявило, що «мораторій ціни буде продовжений у зв'язку з подальшими заходами у фармацевтичному секторі до 31 грудня 2022 р., оскільки він довів свою ефективність у пом'якшенні тенденції зростання витрат у фармацевтичному секторі» [20]. За оцінками експертів, якщо ціни на ліки не стримувати штучно, це може призвести до щорічних додаткових витрат у системі соціального забезпечення в розмірі від 1,5 до 2 млрд євро [21].

Ще одним інструментом підтримки та захисту національних фармацевтичних виробників є система публічних закупівель.

У німецькому законодавстві окрема увага приділяється закупівлі інноваційних товарів і послуг. Оскільки в Німеччині федеральний уряд, а також уряди земель активно надають підтримку через інституційне та проектне фінансування [5, с. 355–375], очевидно, що в закупівлях товарів і послуг національні господарюючі суб'єкти, що здійснюють інноваційну діяльність, мають переваги.

У Німеччині законодавчо визначено жорсткі вимоги до учасників тендерів, зокрема щодо їхньої кваліфікації та дозволу на практику, відповідно до яких замовник може вимагати від виконавця довести його приналежність до професійного реєстру країни, а також наявність дозволу або підтвердження, що вони є членами конкретної професійної організації. Велика увага в тендерних документаціях приділяється якісним, екологічним, соціальним та інноваційним критеріям. Замовник розглядає технічну цінність, естетику, доступність виконання, особливо для людей з обмеженими можливостями, а також наявність обслуговування клієнтів, умови доставки тощо.

Уряд Великобританії ще у 2003 р. ініціював розслідування щодо упередженості до британських виробників порівняно з місцевими виробниками при публічних закупівлях в ЄС. В огляді [22] було вказано, що є численні приклади дискримінації та явного порушення закону про публічні закупівлі єдиного ринку, але більшість із них анекдотичні та важко піддаються оскарженню. Проблеми вбачаються у так званих «сірих зонах», де замовники формально дотримуються правила єдиного ринку, але все ж таки надають перевагу місцевим компаніям.

Якщо раніше підтримка національних виробників через публічні закупівлі була більш завуальованою, сьогодні вона набуває відкритості. Як зазначено в матеріалі [23], на початку 2019 р. Федеральний союз німецької промисловості (BDI), що представляє інтереси понад 100 тис. компаній 40 галузей, у числі яких – фармацевтичні виробники, звернувся до влади ФРН з проханням про допомогу через «системну конкуренцію» між відкритою економікою ЄС і економікою КНР, де домінують держкомпанії, які дотуються з бюджету. BDI запропонував уряду 54 заходи щодо виправлення ситуації, серед яких – більш ретельно підходити до публічних закупівель і процедур їх проведення. Промисловці вимагали включити механізми, які дозволять запобігти демпінгу в держзакупівлях, оскільки через низькі ціни на китайські товари відбувається спотворення конкуренції. Серед іншого, BDI рекомендує більш жорстко використовувати екологічні та соціальні стандарти в числі критеріїв тендерної документації.

Аналогічні кроки із захисту та підтримки національних виробників простежуються в інших країнах. Для того, щоб посилити внесок нецінових критеріїв при публічних закупівлях, Польща у 2019 р. внесла зміни до закону [24]. Його стаття 91 (2а) тепер передбачає, що у критеріях оцінки пропозицій питома вага цінового критерію не може бути нижчою, ніж 60%, що підсилює вагу соціальних та інноваційних аспектів і розширило можливості замовника надати перевагу польським виробникам.

Більш радикальні заходи вживає уряд Туреччини [25]. Хоча країна підписала Угоду про асоціацію з ЄС ще у 1960-х рр., вона дотепер не приєдналася до Угоди Світової організації торгівлі про публічні закупівлі (WTO GPA) (на відміну від України, яка підписала таку угоду у 2015 р.). Це дозволяє Туреччині законодавчо встановити цінові преференції національним виробникам, зокрема понижуючий коефіцієнт 15% при закупівлях продукції, у т. ч. фармацевтичної, яка має Сертифікат товару місцевого походження (*Domestic Goods Certificate*) і вироблена компанією, що має Сертифікат промислової реєстрації в Туреччині (*Industry Registration Certificate*). Отримання сертифікату передбачає проведення експертизи, в рамках якої уповноважені фахівці виїжджають на

підприємство, щоб оцінити його виробничий потенціал і підтвердити рівень локалізації виробництва товару на території країни, який має бути не менше 51%.

ВИСНОВКИ

Очевидно, що під тиском нових потужних гравців світового ринку – Китаю, Індії, Бразилії – європейські країни активніше використовують механізми підтримки національних виробників, а керівництво ЄС розглядає можливість реформи законодавства про державну допомогу та конкуренцію в контексті нової промислової політики.

Як показало дослідження, завдяки системному підходу федерального уряду Німеччини в піднесенні національного фармацевтичного виробництва (як у частині стимулювання пропозиції інновацій, так і заохочення попиту на інноваційні товари), додана вартість сектора щорічно зростає і у 2018 р. досягла історичного максимуму – 38 млрд дол. Згадані вище Польща і Туреччина, наслідуючи приклад Німеччини, показали серед європейських країн найбільші темпи зростання доданої вартості фармацевтики – відповідно 2,8 та 6,8 разу (2018 р. порівняно із 2002 р.). Така тенденція сприяє економічній стабільності та національній безпеці цих країн.

Ураховуючи викладене вище, в Україні задля прискорення ендогенізації економічного розвитку через розбудову національних високотехнологічних фармацевтичних виробництв і суміжних секторів рекомендується здійснити такі заходи:

1. У «Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року» необхідно визначити пріоритети, серед яких – хімічні та біологічні технології для фармацевтичного виробництва, а також ключові технології, що розвиваються (*Key Enabling Technologies*).

2. Розробити стратегію розвитку промисловості на інноваційних засадах до 2030 р., де серед пріоритетів визначити хімічне та фармацевтичне виробництво; поряд із регіональними та горизонтальними заходами промислової політики визначити секторальні програми розбудови промислових «локомотивів» економічного зростання, зокрема фармацевтичного виробництва.

3. Підготувати проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання, що здійснюють виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (Розділ 21 КВЕД-2010)», відповідно до пп. 8 Статті 6 [26], що визначає допустимість державної допомоги на підтримку окремих галузей економіки.

4. Розробити Стратегію розвитку фармацевтичного виробництва України до 2030 р.

5. Розробити п'ятирічну Програму та план заходів на реалізацію Стратегії розвитку фармацевтичного виробництва України.

6. Розробити бюджетні програми підтримки фармацевтичного виробництва України [27].

7. Імплементувати досвід Німеччини щодо регулювання цін на окремі лікарські засоби з метою скорочення державних видатків на охорону здоров'я з одночасним відшкодуванням виробникам збитків, які були отримані через це регулювання та привели до скрутного становища і браку власних ресурсів, необхідних для інновацій та подальшого розвитку. Це дозволить реалізовувати програму доступних ліків без шкоди національній фармацевтичній промисловості.

8. Розробити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про публічні закупівлі"» у частині сприяння закупкам інноваційних товарів і послуг, у т. ч. у фармацевтичних, а також імплементатії в систему публічних закупівель України процедури «інноваційного партнерства», визначеного у Статті 31 Директиви 2014/24/ЄС, яка повинна бути імплементована в рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

9. Розробити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про публічні закупівлі"» за прикладом Польщі, у частині зменшення питомої ваги цінового критерію із теперішніх 70 до 60% та запровадження критеріїв якості та підсилюючи соціальні й інноваційні аспекти.

10. Запровадити за прикладом Туреччини Сертифікат промислової реєстрації в Україні та Сертифікат товару місцевого походження для їх продукції, які видаватиме центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує промислову політику.

11. Розробити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про публічні закупівлі"» в частині запровадження цінних преференцій у розмірі 15% при закупівлях продукції, яка матиме Сертифікат товару місцевого походження.

Вирішення проблем фармацевтичної галузі України та прискорення економічного зростання через запровадження зазначених вище та інших механізмів державної допомоги, стимулювання та здорового протекціонізму потребують політичної волі, виконавчої дисципліни та моніторингу отриманих результатів. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Pharmaceutical Industry: A Strategic Sector for the European Economy / European Commission. Commission Staff Working Document, SWD (2014) 216 final/2. 25 p. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xfPDNHf4iwcJ:https://ec.europa.eu/docs-room/documents/7649/attachments/1/translations/en/renditions/native+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
2. European Council meeting (21 and 22 March 2019) – Conclusions. Brussels, 22 March 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/38789/22-euco-final-conclusions-en.pdf>

3. A Union that strives for more. My agenda for Europe / By candidate for President of the European Commission Ursula von der Leyen. Political guidelines for the next European Commission 2019–2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20190716RES57231/20190716RES57231.pdf>
4. Mission letter Stella Kyriakides, Commissioner-designate for Health Brussels, 10 September 2019. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/mission-letter-stella-kyriakides_en.pdf
5. Саліхова О. Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні : монографія. Київ, 2012. 624 с.
6. European Commission. Commission Regulation (EU) No. 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.187.01.0001.01.ENG
7. Die neue Hightech-Strategie Innovationen für Deutschland. URL: https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub_hts/HTS_Broschüre_Web.pdf
8. Nationale Industriestrategie 2030 Strategische Leitlinien für eine deutsche und europäische Industriepolitik. URL: <https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Industrie/nationale-industriestrategie-2030.html>
9. Гиршфельд А., Салихова Е. Вредит ли бизнесу господдержка // Левый берег. 21 ноября 2018 г. URL: https://lb.ua/economics/2018/11/21/412912_vredit_li_biznesu_gospodderzhka.html
10. Innovation durch Biotechnologie – BioChance. URL: https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub/Innovation_durch_Biotechnologie.pdf
11. Staatliche Beihilfe N 528/2007 – Deutschland. Verlängerung und Änderung der Beihilferegelung N 372/1999 – Arbeitsgrundsätze zur Förderung von Forschungs- und Entwicklungsvorhaben auf dem Gebiet der Bio- und Gentechnologie – BayBio. Brüssel, den 12.XII.2007. K(2007)6462. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/221993/221993_1153978_26_2.pdf
12. Information communicated by Member States regarding State aid granted under Commission Regulation (EU) No. 651/2014 of 17 June 2014. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/278386/278386_2043015_11_1.pdf
13. Neufassung der Richtlinie "Zentrales Innovationsprogramm Mittelstand (ZIM)" – Kerninhalte. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Downloads/M-O/neuerichtlinie-zentrales-innovationsprogramm-mittelstand-zim.pdf?__blob=publicationFile&v=6
14. Bundeshaushalt 2020. Einzelplan 09. Bundesministerium für Wirtschaft und Energie. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Downloads/H/haushalt-bmwi-2020-eckpunkte.pdf?__blob=publicationFile&v=8
15. Regionalpolitischer Bericht der Bund-Länder-Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“. 2016. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Wirtschaft/regionalpolitischer-bericht-bund-laender-gemeinschaftsaufgabe-verbesserung-regionale-wirtschaftsstruktur-2016.pdf?__blob=publicationFile&v=4
16. Bade F.-J. Bedeutung und Wirksamkeit der Förderung größerer Unternehmen durch den gewerblichen Investitionszuschuss im Rahmen der Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ (GRW). URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Wirtschaft/grw-folgestudie-tu-dortmund.pdf?__blob=publicationFile&v=3
17. State aid SA.34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP) – Germany Alleged aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemption from mandatory rebates. Brussels, 24.07.2013 C(2013) 4775 final. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1452631_13_2.pdf
18. Commission decision of 27.03.2015 on the Aid scheme Aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemptions from mandatory rebates SA.34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP). URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1646264_383_2.pdf
19. State aid SA.34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP) – Germany Alleged aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemption from mandatory rebates. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1452631_13_2.pdf
20. Preismoratorium für Arzneimittel. URL: <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/preismoratorium.html>
21. Wenzl M., Paris V. Pharmaceutical reimbursement and pricing in Germany. OECD. June 2018. URL: <https://www.oecd.org/health/health-systems/Pharmaceutical-Reimbursement-and-Pricing-in-Germany.pdf>
22. Wood Review. Investigating UK business experiences of competing for public contracts in other EU countries / by Alan Wood supported by the Office of Government Commerce November 2004. URL: <https://www.bipsolutions.com/docstore/pdf/8756.pdf>
23. Гиршфельд А., Салихова Е. Любить по-немецки // Левый берег. 29 октября 2019 г. URL: https://lb.ua/economics/2019/10/29/440825_lyubit_ponemetski.html
24. Ustawa Prawo zamówień publicznych z dnia 29 stycznia 2004 r. (Dz. U. z 2004 Nr 19 poz. 177, opracowane na podstawie: t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1986, 2215 z 2019 r. poz. 53). URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20040190177>
25. Гиршфельд А. Гамбит османского тигра // Левый берег. 27 февраля 2018. URL: https://ukr.lb.ua/blog/anatoliy_girshfeld/391344_gambit_osmanskogo_tigra.html
26. Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 1 липня 2014 р. № 1555-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18>
27. Саліхова О. Б., Крехівський О. В. Новий механізм державної підтримки технологічних інновацій для розвитку промисловості. *Статистика України*. 2018. № 2. С. 30–35. DOI: 10.31767/su.2(81)2018.02.04

REFERENCES

"A Union that strives for more. My agenda for Europe". Political guidelines for the next European Commission

- 2019–2024. <https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20190716RES57231/20190716RES57231.pdf>
- “Bundeshaushalt 2020. Einzelplan 09. Bundesministerium für Wirtschaft und Energie“. https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Downloads/H/haushalt-bmw-2020-eckpunkte.pdf?__blob=publicationFile&v=8
- Bade, F.-J. “Bedeutung und Wirksamkeit der Forderung grosserer Unternehmen durch den gewerblichen Investitionszuschuss im Rahmen der Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ (GRW)“. https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Publikationen/Wirtschaft/grw-folgestudie-tu-dortmund.pdf?__blob=publicationFile&v=3
- “Commission decision of 27.03.2015 on the Aid scheme Aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemptions from mandatory rebates SA. 34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP)“. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1646264_383_2.pdf
- “Die neue Hightech-Strategie Innovationen für Deutschland“. https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub_hts/HTS_Broschue_Web.pdf
- “European Commission. Commission Regulation (EU) No. 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance“. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AJOJ.L_.2014.187.01.0001.01.ENG
- “European Council meeting (21 and 22 March 2019) - Conclusions. Brussels, 22 March 2019“. <https://www.consilium.europa.eu/media/38789/22-euco-final-conclusions-en.pdf>
- Girshfeld, A. “Gambit osmanskogo tigra” [Gambit of the Ottoman Tiger]. *Levy bereg*. 2018. https://ukr.lb.ua/blog/anatolij_girshfeld/391344_gambit_osmanskogo_tigra.html
- Girshfeld, A., and Salikhova, Ye. “Lyubit po-nemetski” [Love in German]. *Levy bereg*. 2019. https://lb.ua/economics/2019/10/29/440825_lyubit_ponemetski.html
- Girshfeld, A., and Salikhova, Ye. “Vredit li biznesu gospodderzhka” [Does State Support Harm Business]. *Levy bereg*. 2018. https://lb.ua/economics/2018/11/21/412912_vredit_li_biznesu_gospodderzhka.html
- “Information communicated by Member States regarding State aid granted under Commission Regulation (EU) No. 651/2014 of 17 June 2014“. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/278386/278386_2043015_11_1.pdf
- “Innovation durch Biotechnologie. Zehn Jahre KMU-innovativ: Biotechnologie – BioChance“. https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub/Innovation_durch_Biotechnologie.pdf
- [Legal Act of Ukraine] (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18>
- “Mission letter Stella Kyriakides, Commissioner-designate for Health Brussels, 10 September 2019“. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/mission-letter-stella-kyriakides_en.pdf
- “Nationale Industriestrategie 2030 Strategische Leitlinien für eine deutsche und europäische Industriepolitik“. <https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Publikationen/Industrie/nationale-industriestrategie-2030.html>
- “Neufassung der Richtlinie “Zentrales Innovationsprogramm Mittelstand (ZIM)” - Kerninhalte“. https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Downloads/M-O/neue-richtlinie-zentrales-innovationsprogramm-mittelstand-zim.pdf?__blob=publicationFile&v=6
- “Pharmaceutical Industry: A Strategic Sector for the European Economy“. European Commission. Commission Staff Working Document, SWD (2014). <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xfPDNHf4iwcJ:https://ec.europa.eu/docsroom/documents/7649/attachments/1/translations/en/renditions/native+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
- “Preismoratorium für Arzneimittel“. <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/preismoratorium.html>
- “Regionalpolitischer Bericht der Bund-Länder-Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“. 2016. https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Publikationen/Wirtschaft/regional-politischer-bericht-bund-laender-gemeinschaftsaufgabe-verbesserung-regionale-wirtschaftsstruktur-2016.pdf?__blob=publicationFile&v=4
- “Staatliche Beihilfe No. 528/2007 – Deutschland. Verlängerung und Änderung der Beihilferegelung No. 372/1999 – Arbeitsgrundsätze zur Förderung von Forschungs- und Entwicklungsvorhaben auf dem Gebiet der Bio- und Gentechnologie - BayBIO. Brüssel, den 12. XII. 2007. K (2007)6462“. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/221993/221993_1153978_26_2.pdf
- “State aid SA. 34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP) – Germany Alleged aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemption from mandatory rebates. Brussels, 24.07.2013 C (2013) 4775 final“. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1452631_13_2.pdf
- “State aid SA. 34881 (2013/C) (ex 2013/NN) (ex 2012/CP) – Germany Alleged aid to German pharmaceutical companies in financial difficulties through the exemption from mandatory rebates“. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/249522/249522_1452631_13_2.pdf
- Salikhova, O. B. *Vysokotekhnolohichni vyrobnytstva: vid metodolohii otsinky do pidnesennia v Ukraini* [High-tech Industries: From Assessment Methodology to Growth in Ukraine]. Kyiv, 2012.
- Salikhova, O. B., and Krekhivskiy, O. V. “Novyi mekhanizm derzhavnoi pidtrymky tekhnolohichnykh innovatsii dlia rozvytku promyslovosti” [A New Mechanism for State Support to Technological Innovation for Industrial Development]. *Statystyka Ukrainy*, no. 2 (2018): 30-35. DOI: 10.31767/su.2(81)2018.02.04
- “Ustawa Prawo zamowien publicznych z dnia 29 stycznia 2004 r. (Dz. U. z 2004 Nr 19 poz. 177, opracowane na podstawie: t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1986, 2215 z 2019 r. poz. 53)“. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20040190177>
- “Wood Review. Investigating UK business experiences of competing for public contracts in other EU countries“. Alan Wood supported by the Office of Government Commerce November 2004. <https://www.bipsolutions.com/docstore/pdf/8756.pdf>
- Wenzl, M., and Paris, V. “Pharmaceutical reimbursement and pricing in Germany“. OECD. June 2018. <https://www.oecd.org/health/health-systems/Pharmaceutical-Reimbursement-and-Pricing-in-Germany.pdf>